

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سوگند نامه دانش آموختگان دانشگاه تربیت معلم سبزوار

به نام خداوند جان و خرد   کزین برتر اندیشه بر نگذرد

اینک که به خواست آفریدگار پاک ، کوشش خویش و بهره گیری از دانش استادان و سرمایه های مادی و معنوی این مرز و بوم، توشه ای از دانش و خرد گردآورده ام، در پیشگاه خداوند بزرگ سوگند یاد می کنم که در به کارگیری دانش خویش، همواره بر راه راست و درست گام بردارم. خداوند بزرگ، شما شاهدان، دانشجویان و دیگر حاضران را به عنوان داورانی امین گواه می گیرم که از همه دانش و توان خود برای گسترش مرزهای دانش بهره گیرم و از هیچ کوششی برای تبدیل جهان به جایی بهتر برای زیستن، دریغ نورزم. پیمان می بندم که همواره کرامت انسانی را در نظر داشته باشم و همنوعان خود را در هر زمان و مکان تا سر حد امکان یاری دهم. سوگند می خورم که در به کارگیری دانش خویش به کاری که با راه و رسم انسانی، آیین پرهیزگاری، شرافت و اصول اخلاقی برخاسته از ادیان بزرگ الهی، به ویژه دین مبین اسلام، مبیانت دارد دست نیازم. همچنین در سایه اصول جهان شمول انسانی و اسلامی، پیمان می بندم از هیچ کوششی برای آبادانی و سرافرازی میهن و هم میهنانم فروگذاری نکنم و خداوند بزرگ را به یاری طلبم تا همواره در پیشگاه او و در برابر وجدان بیدار خویش و ملت سرافراز، بر این پیمان تا ابد استوار بمانم.

نام و نام خانوادگی وامضای دانشجو

حسن بهادری

دانشگاه تربیت معلم سبزوار

دانشگاه تربیت معلم سبزوار

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب

موضوع

تحلیل ساختاری نمایشنامه ی شهرزاد توفیق الحکیم

استاد راهنما

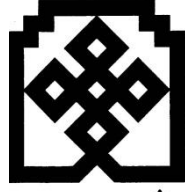
دکتر هادی شعبانی

استاد مشاور

دکتر حسن مجیدی

نگارش

حسن بهادری

دارالعلوم تہذیب معلم بسزوار

جامعة تربية معلّم بسبزوار
كلية الإلوهيات والمعارف الإسلامية

رسالة مقدّمة للحصول علي درجة الماجستير
في فرع اللغة العربية و آدابها

الموضوع

التحليل البنوية لمسرحية شهرزاد لتوفيق الحكيم

الأستاذ المشرف
الدكتور هادي شعباني

الأستاذ المساعد
الدكتور حسن مجيدى

الإعداد

حسن بهادري

صيف 1432 هـ.ق

تقدیم به پدر و مادرم

**و به همه ی پدران و مادران، کودکان رنج دیده، مردم این دیار و هر
دیار، به انسان، در هر کرانه، به هر سوی، با هر اندیشه ای، به هر انسانی
که می کوشد تا مهربانی بیفشاند، دوستی بیورود و حرمت انسانی
بیاموزد، پیشکش می کنم.**

چکیده

توفیق الحکیم (۱۸۹۷م-۱۹۸۷م) در آثار نمایشی خود به ساختار توجه زیادی نموده است، نمایشنامه نویسی عربی با آثار توفیق الحکیم قدم به مرحله ی تازه ای نهاد، به طوری که این جلوه و نمود را می توان در آثار این هنرمند به وضوح مشاهده کرد. در حوزه ی نمایشنامه البته به شکل اصولی و صحیح آن، همواره قواعد و استانداردهایی بسیار بنیادی وجود دارد که بکارگیری هر کدام از آنها با روابط حساب شده و منطقی باعث بوجود آمدن اثری در خور توجه می شود. و از آنجا که ساختار هر نمایشنامه در بر گیرنده ی شکل آن است، آنچه بدنبال می آید در واقع مباحثی است پیرامون برخی مفاهیم در ساختار یک نمایشنامه چون موضوع، درونمایه، شخصیت و شخصیت پردازی، کشمکش ها، تضادها، گره افکنی و گره گشایی و ...

این رساله در پی آن است که این شاخص ها را از خلال نمایشنامه ی شهرزاد توفیق الحکیم همراه با ذکر شواهد و نمونه ها مورد تحلیل قرار می دهد. به طوری که این مباحث گزینش برخی از مسائل مهم در ساختار و ساختمان نمایشنامه به شمار می رود و به طور کلی به طرح و بسط و تحلیل و بررسی مفاهیمی که در این ساختار بیشتر حائز اهمیت بوده می پردازد.

کلیدواژه ها: توفیق الحکیم، نمایشنامه، شهرزاد، ساختار.

الملخص

لقد اهتم توفيق الحكيم (١٨٩٧م-١٩٨٧م) فى أعماله المسرحية اجتماعا بالغا بالبناء . أدخلت اعمال توفيق الحكيم المسرحية كتابة المسرح العربية مرحلة جديدة حيث يمكن مشاهدة هذا اللون فى آثار هذا الفنان وضوحا. فى مجال المسرح على شكله البنائى و الصحيح، توجد قواعد و مقاييس جذورية التى يسفر استخدام كل واحد منهم بالعلاقات الدقيقة و المنطقية عن انتاج أثر جدير بما أن يحتوى بناء كل مسرح شكله و فى الواقع كلما يلى مباحث تشتمل على بعض المفاهيم فى بناء مسرحية مثل الموضوع، الصراع، التضاد، التحليل و...

تقوم هذا الرسالة بتحليل هذه المميزات من خلال مسرحية " شهرزاد " لتوفيق الحكيم حيث تعتبر هذه المباحث اختيار القضايا الهامة بعضها فى بناء المسرحية مجملا تتطرق هذه الرسالة إلى الإيضاح و الشرح و التحليل و دراسة المفاهيم التى تحظى ببالغ الأهمية.

الكلمات الرئيسية: توفيق الحكيم، المسرح، شهرزاد، البناء

فهرست موضوعات

عنوان.....	صفحة.....
إهداء.....	أ.....
چکیده فارسی.....	ب.....
چکیده عربی.....	ج.....
فهرست موضوعات.....	د.....

مقدمه و کلیات پژوهش

مقدمه.....	۲.....
۱- بیان موضوع.....	۳.....
۲- ضرورت انجام و کاربرد نتایج تحقیق.....	۵.....
۳- سابقه تاریخی موضوع تحقیق.....	۵.....
۴- اهداف تحقیق.....	۶.....
۵- سوالات اساسی تحقیق.....	۶.....
۶- فرضیه ها.....	۶.....
۷- بیان روش تحقیق.....	۶.....
۸- بیان محدودیت های عمده تحقیق.....	۶.....
۹- معرفی فصل های پایان نامه.....	۶.....

فصل اول

نمایشنامه و نمایشنامه نویسی

- ۱-۱ نمایشنامه ۹
- ۲-۱ مهم ترین گرایش های نمایشنامه ۱۳
- ۳-۱ عناصر نمایشنامه ۱۴
- ۴-۱ مصادر نمایشنامه ۱۷

فصل دوم

بررسی احوال، اسلوب، جایگاه ادبی و آثار توفیق الحکیم

- ۱-۲ معرفی توفیق الحکیم ۲۰
- ۲-۲ جایگاه ادبی ۲۷
- ۳-۲ اسلوب توفیق الحکیم ۳۵
- ۴-۲ آثار توفیق الحکیم ۴۵

فصل سوم

توفیق و نمایشنامه نویسی

- ۱-۳ آشنایی توفیق با نمایشنامه ۵۱
- ۲-۳ زبان نمایشنامه های توفیق الحکیم ۷۳
- ۳-۳ ویژگی های نمایشنامه های توفیق الحکیم ۷۶
- ۴-۳ توفیق الحکیم نویسنده ۷۹
- ۱-۵-۳ نمایشنامه ۸۴
- ۲-۵-۳ جاودانگی در ادب ۸۶
- ۳-۵-۳ لزوم آزادی هنرمند ۸۶

فصل چهارم

تحليل ساختاری نمایشنامه شهرزاد توفیق الحكيم

۹۶.....	۱-۴ خلاصه‌ی نمایشنامه.....
۱۰۷.....	۲-۴ موضوع.....
۱۰۸.....	۳-۴ درون مایه.....
۱۰۹.....	۴-۴ نقطه‌ی شروع.....
۱۱۱.....	۵-۴ قدرت اراده ی شخص بازی.....
۱۱۲.....	۶-۴ رشد و نمو شخص بازی.....
۱۱۵.....	۷-۴ هم‌آهنگی.....
۱۱۷.....	۸-۴ کشمکش.....
۱۱۷.....	۴-۸-۱ کشمکش ذهنی.....
۱۲۰.....	۴-۸-۲ کشمکش ساکن.....
۱۲۲.....	۴-۸-۳ کشمکش اخلاقی.....
۱۲۵.....	۴-۸-۴ کشمکش عاطفی.....
۱۲۸.....	۴-۸-۵ کشمکش پیش بینی شده.....
۱۳۲.....	۴-۸-۶ کشمکش با جهش.....
۱۳۸.....	۴-۸-۷ کشمکش تصاعدي يا طغیان تدریجی.....
۱۴۰.....	۴-۹ اجتماع ضدین یا وحدت اضداد.....
۱۴۴.....	۴-۱۰ گرگشایی.....
۱۴۵.....	۴-۱۱ دگرگونی یا تحول.....
۱۴۸.....	۴-۱۲ بحران و شدت یا نقطه‌ی اوج و نتیجه.....
۱۵۱.....	۴-۱۳ مکان.....

نتیجه.....	۱۵۲
خلاصه عربی.....	۱۵۴
فهرست منابع و مآخذ.....	۱۶۵
چکیده انگلیسی.....	۱۶۸

مقدمه و کلیات پژوهش

مقدمه

درباره ی ساختار و جایگاه آن در ادبیات نمایشی مباحث بسیار بنیادی وجود دارد. ساختار یا ساخت به معنی چهارچوب متشکل پیدا و ناپیدای هر اثر ادبی، عبارت از نظامی است که در آن همه ی اجزای اثر در پیوند با یکدیگر و در کارکردی هماهنگ، کلیت اثر را می سازند. واژه ی ساختار دارای وسعت معنایی بسیار زیادی است زیرا اجزای تشکیل دهنده ی یک اثر ادبی را می توان به منزله ی ساختار آن دانست. و همچنین تقسیمات منطقی رویدادها، تقسیمات خاص در پرده ی نمایش و صحنه ها را می توان نمودی از ساختار محسوب کرد. در واقع زمانی که ما به نکات فنی و اساسی و چارچوب آثار ادبی و مشکلات کار نویسندگان آگاه می شویم از نوشته های آنها بیشتر و بهتر لذت می بریم. بدیهی است اگر معمار یا مهندسی به فشار و قدرت و وزن مصالح بنایی آشنا نباشد، بنایی را می سازد که اطمینان بخش نخواهد بود. نویسنده نیز بدون توجه به این عوامل و داشتن احاطه و بصیرت کامل به ساختار و چارچوب یک موضوع نمی تواند اثری در خور توجه ارائه دهد اگر چه مدعی این باشد که بنای هر اثر ادبی و هنری منوط به داشتن غریزه ی تنهاست. که در اصل چنین ادعایی مردود است زیرا بدون داشتن اطلاعات کامل از رموز و اصول ساختار در نمایشنامه و احاطه ی کافی به این فن ما شاهد اثری کاملاً ناقص هستیم اگر چه نویسنده فردی با ذوق و نابغه باشد.

به همین منظور این مسأله به عنوان یک شاخص در نظر گرفته شده تا در این رساله ساختار نمایشنامه شهرزاد توفیق حکیم یعنی مصالح کار نویسنده در اثری که ارائه داده است را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. و این رساله در یک بخش مقدمه و کلیات و چهار فصل تنظیم شده که در فصل اول مختصری عام از نمایشنامه و نمایشنامه نویسی و در فصل دوم به بررسی احوال، اسلوب و جایگاه ادبی و آثار نویسنده و در فصل سوم به موضوع توفیق حکیم و نمایشنامه نویسی و در فصل چهارم خلاصه ای از نمایشنامه ی شهرزاد اثر توفیق الحکیم و بدنبال آن به تحلیل ساختاری این اثر پرداخته شده است.

۱- بیان موضوع (مسأله):

نمایشنامه مجموعه قواعدی است که نویسنده به یاری آن مضمون یا محتوایی را برای خواننده یا تماشاگر بازگو می کند و همچنین شامل مجموعه عناصری است که در کل یک واحد را تشکیل می دهد که این عناصر با هماهنگی کامل باید در جای خود قرار گیرد تا ساختمان نمایشنامه به صورت کاملاً اصطلاحی خود درآید. ساختارگرایی، آئین فکری مهمی است که در نیمه دوم قرن بیستم در قلمرو فلسفه و علوم انسانی پدید آمد و سرچشمه تأثیرات فراوانی شد. این آئین، از دهه ۱۹۵۰ به طور عمده در فرانسه بسط یافت و تا دو دهه بعد در میان پژوهشگران و دانشگاهیان اروپایی و امریکایی اعتبار بسیار کسب کرد و در مردم شناسی، فلسفه، زیبایی شناسی، نقد ادبی، روانکاوی و حتی پژوهش های سیاسی بسیار راهگشا بود. ساختارگرایی در مطالعات فرهنگی نیز رویکردی غالب محسوب می شود.

همه ساختارگرایان از این بینش آغاز کرده اند که پدیدارهای اجتماعی و فرهنگی، رویدادهایی واجد معنا هستند و در نتیجه دلالت های آنها باید در مرکز پژوهش، قرار گیرد. از این رو در تحلیل ساختاری بر مجموعه مناسبات میان اجزای ساختار در هر پدیدار تأکید می شود. با شناخت این مناسبات درون ساختاری است که یک پدیدار، معنا می یابد. ساختارگرایی، از نظام نشانه ای زبان آغاز می کند اما فرهنگ نیز می تواند به مثابه دستگاهی سرشار از نشانه ها مورد تحلیل ساختاری واقع شود. ساختارگرایی برای تحلیل هر پدیده فرهنگی و اجتماعی پیشنهاد می کند که نخست، تفاوت های درونی و صوری میان اجزای یک پدیده را که موجب ایجاد اشکال متفاوت آن پدیده از نظر معناهای فرهنگی می شود بررسی کنیم.

اگر به خانه خود نگاه کنیم متوجه اجزایی می شویم که در کنار یکدیگر قرار گرفته اند و این اجزا با در کنار هم قرار گرفتن، کلیتی معنا دار به نام خانه را ساخته اند. ترتیب قرار گرفتن اتاق ها و نحوه چیدمان میز ناهار خوری و مبل و صندلی ها و رنگ پرده ها می تواند در یک خانه صورت های متفاوتی

ایجاد کند ولی همواره آن چیزی که ثابت است خود ساخت خانه است که معنا و مفهوم خود را حفظ می‌کند.

نمایش یا درام به معنای نشان دادن، باز نمودن و مرادف اصطلاحات تماشا، تقلید و بازی است؛ در اصطلاح به هر اثری که برای اجرا در روی صحنه تئاتر توسط بازیگران نوشته شده باشد، نمایشنامه می‌گویند.

در بحث ساختار یک نمایشنامه لازم است بدانیم: تاجایی که امکان دارد به مسائل بیرونی بپردازم، آنها را از بیرون توضیح دهم کامل مختصر اما دقیق بنویسم، به زندگی درونی یا روانی شخصیت نپردازم، نگرشی ژورنالیستی اتخاذ کنم. طرح کلی از یک داستان کامل:

۱. در آن نیروی پیش برنده ی وقایع وجود دارد.

۲. شخصیت ها نیروی پیش برنده، تضاد و ... دارند.

۳. موضوع اجتماعی مشخصی دارد که روی زندگی شخصیت ها تأثیر می گذارد.

۴. درون مایه ی اصلی دارد که از موضوع ناشی می شود.

تمام مسائل یا موضوعات اصلی که به وسیله ی صحنه ها مطرح می شود را فهرست کنم. با ارائه ی عنوان هایی به بخش ها و صحنه ها پی خواهم برد که مثلا کنش اصلی یا تغییر اصلی صحنه چیست؟ با اعمال این روش می بینم که چطور کل منحنی داستان به وسیله ی بقیه ی عناصر ساختاری تأیید می شود.

صحنه ها را به طور کامل بخوانم هر جا که تغییر مشخصی اتفاق می افتد آنها را یادداشت کنم یا دور آنها خط بکشم. منظور از تغییر همان کنش، موضوع و ... است. این تغییرات می توانند در دستور صحنه، دیالوگ یا هر دو اتفاق می افتد. هر بار صحنه هی تقسیم شده را دوباره بخوانم و مشخص کنم که مثلا کنش اصلی

هر بخش کدام است. سعی کنم از فعل های معلوم استفاده کنم، آنها را عنوان بخش ها در نظر بگیرم و عنوان ها را در بالای هر بخش بنویسم. فهرستی از عنوان تمام بخش ها بنویسم. (برگرفته از کتاب راهنمای عملی نمایشنامه نویسی از نوئل گرک ترجمه ی مصطفی حسینی).

۲- ضرورت انجام و کاربرد نتایج تحقیق: در واقع این تحقیق در پی آن است که ساختمان و ساختار نمایشنامه ی شهرزاد توفیق الحکیم را مورد تحلیل قرار دهد تا بتواند چارچوب یک نمایشنامه یا یک تصویر کلی از کالبد آن را به تصویر بکشد. امید است بعدها بتوان به بحث های دیگری از لحاظ محتوایی بر حسب مکاتب نقدی مختلف به آن پرداخت تا هم تحلیل گر که در واقع کار او جدا کردن عناصر یک اثر از قبیل تم (موضوع)، مضمون (بن اندیشه) و غیره است، بیشتر با آن آشنا شود و هم خواننده ی اثر ذهنیتی در این باره در قعر اطلاعات خود داشته باشد و از آنجایی که تاکنون به رساله ای برخورد نکردم که ساختار این نمایشنامه را بررسی کرده باشد، ضرورتاً تشخیص داده شد تا این کار انتخاب شود.

۳- سابقه تاریخی (نظری و تجربی) موضوع تحقیق:

در مورد نمایشنامه های توفیق الحکیم کارهایی که تاکنون مشاهده شده، در حد معرفی نویسنده و حیات و آثار او بوده است. به نظر می رسد این نمایشنامه آماده ی یک تحلیل ساختاری زیبا است. البته جای کار در این نمایشنامه به چشم می خورد که از جمله میتوان از لحاظ محتوایی و همچنین روش های دیگری مانند روانشناختی، جامعه شناسی و... بر حسب مکاتب نقدی مختلف مورد بررسی قرار گیرد.

۴- اهداف تحقیق:

۱. شناخت چگونگی ساختار یا ماکت نمایشنامه ی شهرزاد.
۲. شناخت شیوه ی توفیق الحکیم در جمع بندی و بسط روش های ساختاری در این نمایشنامه (شهرزاد)

۵- سؤالات اساسی تحقیق :

آیاتوفیق الحکیم توانسته است ساختار صحیحی را در نمایشنامه ی شهرزاد از قبیل شخصیتها، کشمکش ها و تضاد و... را فراهم آورد؟

۶- فرضیه ها :

به نظر می رسد توفیق الحکیم توانسته است ساختار صحیحی را در نمایشنامه ی شهرزاد در زمینه هایی از قبیل شخصیتها، کشمکش ها، تضاد و... را فراهم آورد.

۷. بیان روش تحقیق:

با عنایت به اینکه پژوهشهای تحلیلی از جنبه های مختلف هنری، اجتماعی و .. مورد بررسی و تحقیق واقع می شوند. به این ترتیب که از اکثر زمینه های نقدی و تحلیلی استفاده می شود، می توان گفت که روش تحقیقی بکار برده شده در این پایان نامه تلفیقی خواهد بود.

۸- بیان محدودیتهای عمده تحقیق:

محدودیت هایی که در این زمینه وجود دارد کمبود منابع است و از طرف دیگر نمایشنامه های تحلیل شده ای بصورت مدون کمتر مشاهده می شود که دست یافتن به آنها با مشقت زیاد پژوهشگر همراه است که البته به لطف خدا و راهنمایی اساتید محترم راه روشن تر شده است.

۹- معرفی فصل های پایان نامه :

فصل اول: نمایشنامه و نمایشنامه نویسی

فصل دوم: بررسی احوال و اسلوب و جایگاه ادبی توفیق الحکیم

فصل سوم: توفیق و نمایشنامه نویسی

فصل چهارم: تحلیل ساختاری نمایشنامه ی شهرزاد توفیق الحکیم

فصل اول

نمایشنامه و نمایشنامه نویسی

۱- نمایشنامه

نمایشنامه و نمایشنامه نویسی در تاریخ ادب عربی از چه جایگاهی برخوردار است؟ آیا بومی است یا نو پدید یا وارداتی؟ آیا در تاریخ ادب عرب کهن نمایشنامه و نمایشنامه نویسی موضوعی شناخته شده است یا خیر؟ در صورت ناشناخته بودن عوامل و موانع آن کدام است؟ چرا تمدن اسلامی شکوفایی و رونقی که داشت با این نوع ادبی بیگانه بود؟ اینها سؤالاتی است که به طور جدی مورد تأمل است و پژوهشگران مسائل ادبی از منظر های گوناگون پاسخ هایی را ارائه داده اند. عده ای از محققین بر این باورند که ادبیات عربی از دوره ی عباسی با هنر نمایشی از طریق نمایشواره هایی درباره ی سیره ی خلفای راشدین و عده ای از خلفای اموی و شهادت حضرت امام حسین(ع) آشنا بوده اند و معتقدند که این هنر در مصر در زمان خلفای فاطمی با نمایشنامه های آکروباتیک و در دوره ی ممالیک با سایه بازی ظهور پیدا کرد^۱

قدیمی ترین اثری که از سایه بازی به دست رسیده "الیابات" منسوب به ابن دانیال موصلی است، وی برجسته ترین نویسنده ی قصه های تمثیلی در دوره ی ممالیک است. وی قصه هایی در حد نمایشی نوشته که سه تای آنها به نام های "الامیر وصال"، "عجیب و غریب" و "الضالع الغریب" در کتابی تحت عنوان "طیف الخیال" است. در این داستانهای تمثیلی عناصر فراوان و برجسته ای برای سرگرم کردن مردم از عوام تا خواص است.^۲

تأثیر تعبیری واضح از جلوه های زندگی به واسطه ی بازیگرانی است که در برابر مردم نقش هایشان را اجرا می کنند.

^۱ کاظم حظیظ. أعلام و رواد فی الادب العربی، بیروت، الشركة العالمية للكتاب، ۱۹۷۸م، ص ۱۸۳
^۲ عمر فروخ. تاریخ الادب العربی، بیروت، دار العلم للملایین، ط ۱، ۱۹۸۵، ص ۶۱۲